

Постаті визвольного руху

Олександр ВОВК

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРШОГО КОМАНДИРА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

За десять років незалежності Української Держави науковці та місцеві пошуковці-дослідники внесли вагомий вклад у розробку, дослідження та висвітлення діяльності українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., а саме політичних структур ОУН та УГВР і збройної сили – УПА. До 60-річчя святкування УПА в науковому обігу з'явилися нові оригінальні документи, побачило світ багато різних видань мемуарної літератури, публікацій у періодичній і неперіодичній літературі.

Нині вже більш-менш устійненими є періодизація, межі діяльності, керівний склад національно-визвольного руху, склалися навіть певні стереотипи щодо бачення подій, обставин та персоналій. Подальший поступ у цьому напрямі потребує поглиблення досліджень, розширення вивчення різних аспектів діяльності руху, впровадження в науковий обіг всього наявного в архівах України й інших країн та організацій комплексу документів.

На сьогодні при загальній поінформованості громадськості та наукових кіл про перший етап започаткування широкомасштабної організованої збройної боротьби національно-визвольного руху у вигляді Української Повстанчої Армії, більш детальний перебіг подій, обставини, учасники залишаються ще не з'ясованими. Зокрема, таким є питання керівництва Повстанчою Армією, а саме: хто був її першим командиром на першому етапі зародження і постання у 1942–1943 рр.

За часів перебування України у складі СРСР одностайної відповіді на це питання не було. Зокрема, в монографіях представників української діаспори перші керівні персоналії УПА не були устійнені. Безпосередній учасник подій ("урядуючий провідник ОУН") Микола Лебедь у своїй праці "УПА, Українська Повстанська Армія"¹, виданій у 1946 р., напевно, з конспіративних причин оминув це питання.

Наступний дослідник Лев Шанковський у праці "Українська Повстанча Армія"² називає командиром УПА-Північ* полковника Дмитра Клячківського – "Клима Савура" та констатує загибель у бою з німцями

¹ Лебедь Микола. *УПА, Українська Повстанська Армія*. – Видавництво Пресового Бюро УГВР, 1946.

² Шанковський Л. *Українська Повстанча Армія*. – Вінніпег, 1953.

* Тут і далі автор публікації обходить твердження опонентів про діяльність від початку 1943 р. УПА-Північ та першість у командуванні УПА Романа Шухевича – "Тараса Чупринки" як позбавлені на той час документальних підтверджень.

Василь Івахів – "Сонар" – "Сом"

ким військовим підрозділом 13 травня 1943 р. біля села Черниш на Колківщині (Волинська обл.) поручника Василя Івахіва – "Сонара", поручника Юліяна Ковальського ("Гарпун" – тут і далі авторські уточнення – О. В.) і хорунжого Семена Снятецького ("Сівко" – О. В.).

Ще один автор – Петро Мірчук у своїй праці "Українська Повстанська Армія, 1942–1952"³ також називає командиром УПА-Північ Дмитра Клячківського*, а першим шефом штабу Василя Сидора ("Конрад", "Крегул" – О. В.). За його словами на становищі ШВШ Василя Сидора змінив полковник УНР Леонід Ступницький – "Гончаренко".

Не внесли ясності у це питання й "критично-викривальні" праці радянських науковців. За часів т. зв. "застою" допускалося твердження про те, що "за особистим наказом Гімmlера "головнокомандуючим УПА" призначили Романа Шухевича"⁴. У період т. зв. "перебудови" питання набуло певної controверсії і повстанськими головнокомандувачами називалися "офіцери або багаторічні агенти абверу: Д. Клячківський, Р. Шухевич"⁵.

Не змінилося ставлення до цього питання, за винятком деяких припущень⁶, і за часів української незалежності. Більшість сучасних науковців, посилаючись на відомі джерела й літературу, називає Дмитра Клячківського – "Клима Савура" першим командиром УПА⁷. Окремі здогади про те, що першим командиром УПА міг бути Василь Івахів –

³ Мірчук П. *Українська Повстанська Армія. 1942–1952.* – Мюнхен, 1953.

* Автор помилково подав ім'я: Роман.

⁴ Даниленко С. Т. *Дорогою ганьби і зради.* – К.: Наукова думка, 1972. – С. 228.

⁵ Давиденко В. А. *Українська Повстанча Армія: шлях ганьби і злочинів.* – К.: Знання, 1989. – С. 10.

⁶ Вовк О. *До питання постанови УПА під проводом ОУНСД // Український історик.* – 1995. – №1–4. – С. 141; Вовк О. *До питання утворення УПА під проводом ОУНСД // Архіви України.* – 1995. – № 1–3. – С. 68.

⁷ Косик В. *Україна під час Другої світової війни. 1938–1945.* – Київ–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1992; Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943–49. Довідник.* – Нью-Йорк: Пролог, 1994; Дробот І. Х., Кучер В. Х., Слісаренко А. Г., Чернеча П. М. *Український народ у Другій світовій війні.* – К.: Школяр, 1998; Киричук Ю. *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття.* – Львів, 2000; Ткаченко С. *Повстанська армія: тактика боротьби.* – Минск: Харвест–Москва: АСТ, 2000.

"Сом", найбільш аргументовано висловив А. Кентій у своїй праці "Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр."⁸. Однак, навівши (без архівних посилань) кілька вагомих аргументів* на користь В. Івахіва, автор все ж схильний до усталеного погляду про першість Д. Клячківського.

Нині свідчення учасників, більш критичний аналіз джерел дають підстави ще раз звернутися до цього питання й спонукають до руйнування усталеного погляду на нього.

Розглянемо перебіг подій у 1942–1943 рр. та участь у них двох вищезазначених осіб.

Від початку 1942 р. відома діяльність Дмитра Клячківського – "Білаша"-"Охріма" на посаді провідника ПЗУЗ. У першій половині 1942 р. до виконання обов'язків військового референта ПЗУЗ також приступав Василь Івахів – "Сонар"-"Сом".

Одна з перших згадок, яка розмежовує їх функції влітку 1942 р., – це свідчення у 1945 р. полоненого спецгрупою НКВД командира з'єднання груп "ЗЗ" Юрія Стельмашука – "Кайдаша"-"Рудого" про те, як він був військовим референтом Ковельської округи: "Наближено 10 липня 1942 р. я отримав наказ від крайового провідника "Клима Савура" прибути до нього зі звітом... Прибувши у визначений час, я через Волинського обласного провідника "Вовка" був представлений "Климу Савуру", що мав тоді псевдонім "Білаш". Вислухавши мій звіт про стан військової роботи у Ковельській окрузі, "Клим Савур" відправив мене до свого військового референта "Сома", якому я повторив свій звіт і ми з ним обговорили такі питання:

1. Про проведення підстаршинського вишколу.
2. Про посилення роботи у проведенні військових вишколів з членами ОУН.
3. Про підготовку кандидатур для роботи на командних посадах у штабі військової округи, яка мала бути організована паралельно з організаційною округою.

Це була моя перша зустріч з "Климом Савуром"⁹.

З наведеного видно, що крайовий провідник ПЗУЗ (Д. Клячківський) особисто зустрічався з працівниками військової референтури нижчих рівнів для безпосереднього ознайомлення зі станом військової роботи.

⁸ Кентій А.В. *Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр.* – К., 1999.

* При цитуванні А. Кентій не точно вичитав псевдонім В. Івахіва – "Сом" і трактував його як "Сем". Більш критичний аналіз тексту дає право авторові публікації стверджувати правильність першого варіанту.

⁹ *Архів Управління Служби Безпеки України у Волинській області* (далі – *Архів УСБУ ВО*). – *Архівно-кримінальна справа Ю. О. Стельмашука*. – Т. I. – Арк. 42.

Однак конкретні завдання (після обговорення питань) з військової діяльності давав військовий референт (В. Івахів).

Розмежування функцій Д. Клячківського та В. Івахіва як керівників різних структур видно з інших свідчень Юрія Стельмашука, коли той не як військовий референт, а як заступник хворого тоді провідника Ковельської округи "Ящур" виїхав у вересні 1942 р. на обласну нараду керівників ОУН Волинської області в село Метишин Луцького району. Нараду проводив "Клим Савур". Крім окружних провідників, на нараді були присутні референти обласного проводу. На нараді піднімалися питання розширення і зміцнення роботи, залучення нових членів та масової виховної роботи серед членів ОУН. Далі Ю. Стельмашук недвозначно стверджує, що "питань військової роботи не було в порядку дня наради"¹⁰.

У контексті наведених питань наради слід зазначити про відсутність будь яких рішень з організації збройної боротьби чи творення мілітарних підрозділів. Нарада, на якій Ю. Стельмашук дізнався про такі рішення, відбулася пізніше (про що йтиметься далі). Таким чином, у жовтні 1942 р. крайова ОУН ПЗУЗ, не маючи жодних санкцій Проводу ОУН, формально не організовувала жодних збройних підрозділів.

Тут слід зазначити, що швидке загострення суспільних та військово-політичних відносин на ПЗУЗ внесло значні корективи у діяльність місцевих провідників ОУН, які змушені були діяти відповідно до перебігу подій. До таких провідників насамперед належить Сергій Качинський – "Остап" (ймовірно військовий референт Рівненської обл.), який наприкінці 1942 р. першим почав організовувати з членів і симпатиків ОУН збройні групи (боївки).

Ось що свідчив про ці події їх учасник, ШВШ УПА та командир УПА-Захід Василь Сидор ("к-р В. Виштий") у своїй праці "Два етапи УПА (спроба огляду повстання і дій УПА в період німецької окупації)": "Властиво, УПА створило саме життя. Старшина доручень, висланий на Полісся ІІ/43 в справі розглянути той надзвичайно придатний терен, зорганізувати [і] пов'язати окремі повстанські підвідділи, вернувся і позвітував, що такі відділи слабі чисельно, та міцні якісно, існують на Поліссі вже від листопада 1942 р. і діють"¹¹. Про першого організатора повстанських підвідділів В. Сидор писав: "Тож усі знають Остапа (Качинський), як він перший збирав і гуртував поліщуків в рої й чоти, витягав з-поміж них енергійніших, вроджених ватажків, бо старшин ні підстаршин не було"¹².

¹⁰ Архів УСБУ ВО – Архівно-кримінальна справа Ю. О. Стельмашука. – Т. 1. – Арк. 43.

¹¹ Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 48.

¹² ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 48.

Висвітлений вище загальний підхід ОУН до збройної боротьби почав кардинально змінюватися після військової конференції Проводу ОУН на початку грудня (наприкінці листопада – О. В.) 1942 р. За спогадами її організатора – військового референта ЗУЗ Л. Павлишина – "Вовка", у ній брали участь "урядуючий провідник" М. Лебедь – "Максим Рубан", військовий референт Проводу Д. Грицай – "Дуб", військовий референт ПЗУЗ В. Івахів – "Сом", військовий референт ОСУЗ М. Медвідь – "Крук" – "Карпович" та офіцер для спеціальних доручень Проводу І. Климів – "Легенда". Заслуговує на увагу цитований (умовно – О. В.) Л. Павлишиним виступ військового референта ПЗУЗ Василя Івахіва: "Вже давно назріла потреба для захисту. Давайте створимо повстанчу армію!... Волиняни й поліщуки створюють відділи самооборони, власну Січ. Невже ми не можемо взяти їх під свою опіку?!"¹³.

Наслідком конференції було прийняття постанови. Зі спогадів Л. Павлишина можна виділити деякі вагомні її положення: "Час, доки сторони воюють, а нам німці не заважають, треба використати для широкої роботи по створенню збройних сил ОУН... Треба негайно створити збройні сили для захисту населення Волині й Полісся з огляду на присутність там польських банд і червоних партизанів"¹⁴. Крім постанови, група учасників конференції (Л. Павлишин, В. Івахів, М. Медвідь) у січні 1943 р. розробила "Маніфест" та інструкцію з втілення запланованого в життя.

У контексті результатів названої військової конференції Проводу на початку 1943 р. військова референтура ОУН мала відповідні інструкції для розширення військової діяльності, зокрема на ПЗУЗ.

За військовими рішеннями приймаються рішення політичні. 17–23 лютого 1943 р. відбулася III Конференція ОУН, яка, переймевшись на ОУН-СД (Самостійники Державники), прийняла постанови, які визначили напрями подальшої збройної боротьби¹⁵.

У лютому 1943 р. проводом ПЗУЗ у рамках військових і політичних рішень ОУН-СД видано директиви про організацію партизанської структури (повстанської армії).

За свідченням вже згадуваного Ю. Стельмашука: "У лютому 1943 р. я... поїхав у с. Піддубці Теремнівського р-ну Волинської обл., де крайовим військовим референтом "Сомом" було скликано нараду з питань організації УПА. Це було наближено 15 лютого 1943 р. На нараді було запропоновано:

1. Встановити, скільки можливо у кожному районі виставити людей до лав УПА на випадок необхідного відкритого виступу.

¹³ Щеглюк В. ...Як роса на сонці. – Львів: Фенікс ЛТД, 1992. – С. 89.

¹⁴ Там само. – С. 91–92.

¹⁵ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955. Бібліотека українського підпільника. – 1955. – Ч. 1 // Причинки до суспільного мислення (Збірка статей). – Торонто, 1989. – С. 82, 85–86.

2. Намітити і розподілити по районах командний склад у відповідності з наміченим контингентом учасників УПА.

3. Розподілити зброю, боєприпаси і продукти харчування по районах за таким же принципом.

4. Строго конспіративно провести на місцях (у районах) загальний військовий вишкіл зі всіма наміченими до лав УПА.

Таким чином, це була директива про організацію УПА"¹⁶.

Далі Ю. Стельмащук недвозначно заявляє, що всією роботою на місцях з організації УПА на Волині (Волинська обл. – О. В.) повинен був керувати референт з військових справ Волинського обласного проводу¹⁷. Екстраполюючи це твердження на вищу посаду військового референта крайового проводу ПЗУЗ, можна припустити, що всією роботою на місцях з організації УПА на ПЗУЗ повинен був керувати Василь Івахів.

Згідно з матеріалами ІІІ НВЗ ОУН (від серпня 1943 р.): "Провід ОУН на ІІІ Конференції у лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил та сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини і ствердив, що настали сприятливі обставини для військових дій. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанчої Армії (УПА)... УПА, крім завдань самооборони, прийняла зразу також завдання кадрової організації майбутньої Української Народньої Армії"¹⁸.

Широкомасштабний "виступ перших збройних відділів" (не боївок – О. В.) припадає в часі орієнтовно на 15 березня – 10 квітня 1943 р. Тоді з німецької служби перейшла "в ліс" більшість т. зв. української допоміжної поліції та інших спеціальних формувань (загалом 4–5 тис.). "Це були, – за словами полковника штабу УПА М. Омелюсіка, – основні кадри саяк-так вишколених людей для розгортання більших відділів УПА"¹⁹.

Отже, весною 1943 р. почалась організація військово-партизанських структур у великих масштабах.

Поряд з військовими подіями на ПЗУЗ, у квітні 1943 р. відбулися події й військово-політичного характеру. 9 квітня 1943 р. розпочалися (напевно, продовжилися після переговорів 22 лютого за участю політичного референта проводу ПЗУЗ Я. Бусла – "Талини") ділові переговори між Головною Командою УПА "Поліської Січі" і представниками військової референтури крайового проводу ОУН-СД. Їх учасниками були: від УПА – отаман Т. Боровець – "Бульба" та отаман О. Щербатюк – "Зубатий", а від ОУН-СД "командуючий" військовими підрозділами поручник В. Івахів – "Сонар"

¹⁶ Архів УСБУ ВО. – Архівно-кримінальна справа Ю. О. Стельмащука. – Т. І. – Арк. 43.

¹⁷ Там само.

¹⁸ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій... – С. 97.

¹⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Літопис УПА, 1995. – Т. І. – С. 26.

і Р. Петренко – "Омелько" – "Юрко"²⁰. Поручник В. Івахів від імені "урядуючого провідника" Миколи Лебеда – "М. Рубана" висловив ряд пропозицій, які Т. Боровцем – "Бульбою" були розцінені як "монопартійні" та "диктаторські"²¹. Реальним наслідком переговорів стала тільки угода про спільну назву "УПА". Таким чином, військові підрозділи ОУН-СД формально отримали її у квітні 1943 р.

Весняні місяці 1943 р. ознаменувалися для УПА активною організаційною діяльністю, збройною боротьбою з супротивниками та втратами.

Організаційна діяльність Василя Івахіва в цей період фіксується у 1946 р. свідченням пологоного спецгрупою НКВД командира з'єднання груп "44" Федора Воробця – "Верещака" – "Шигунича Дениса": "У квітні 1943 року я за вказівкою колишнього військового референта крайового проводу "Північ" "Сома" був задіяний у якості референта розвідки у штабі групи УПА "Заграва", яку очолював "Дубовий"²².

Щодо збройної боротьби, Василь Сидор у вже цитованій праці свідчив: "Весна 1943 р. принесла нам такі підсумки: кілька сот відблуканих боїв і сутичок з німцями... понад 10 тис. постійно рейдуючих відділів УПА, багато здобутого майна і боєприпасів, перехід до нас усієї поліції і шпигманшафтів"²³.

Щодо військових втрат, автор зазначав: "... смерть крайового командира УПА-Північ сотника "Сома" (Василь Івахів – О.В.), його шефа штабу пор. Гарпуна (Юліян Ковальський – О.В.) і ад'ютанта хорунжого Сівка (Семен Снятецький – О.В.) під Деражною дня 13 травня 1943 р. на Полі Слави"²⁴.

Таким чином, безпосереднім учасником подій В. Сидором (на той час, напевно, працівником штабу УПА) устійнено посади трьох вищих керівників УПА на час їх загибелі у травні 1943 р.

Виявленим у архіві "Розпорядженням Командування Української Повстанчої Армії про карні злочини та про встановлення військово-польових судів і революційних трибуналів на теренах України"²⁵, яке

²⁰ Учасник переговорів Р. Петренко у своїх спогадах подав відмінні інформації про переговори. Зокрема, учасниками переговорів названі Д. Клячківський – "Охрім" та І. Литвинчук – "Дубовий". Див.: Р. Петренко. *За Україну, за її волю // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 1999. – Т. 27. – С. 105–110.*

²¹ Жуковський А. Як творилася Українська Повстанська Армія // *Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. – К., 1992. – С. 59 – 60.*

²² *Архів Управління Служби Безпеки України у Тернопільській області (далі – Архів УСБУ ТО).* – Архівно-кримінальна справа Ф. В. Воробця. – Т. 1. – Арк. 16.

²³ *ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 49.*

²⁴ *ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 49.*

²⁵ Повна назва "Розпорядження Командування Української Повстанчої Армії про карні злочини та про встановлення військово-польових судів і революційних трибуналів на теренах України, підпорядкованих Українській Повстанчій Армії, видане на основі Розпорядження Головного Командування Української Повстанчої Армії від 1 травня 1943 року, як найвищої і єдино-суверенної влади України". Див.: *ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 1–3.*

вийшло 15 травня 1943 р., формально фіксується (устійнюється) наступник першого командира УПА "Сом" Дмитро Клячківський – "Клим Савур".

Введений на цей час у науковий обіг²⁶ комплекс документів УПА свідчить про подальше виконання Д. Клячківським функцій командира УПА до листопада 1943 р. Після нього їх формально перебрав Роман Шухевич – "Тарас Чупринка".

З викладеного вище можна зробити висновки:

– Від 1942 р. Д. Клячківський виконував функції провідника ПЗУЗ, а В. Івахів – військового референта.

– Взимку 1942 - навесні 1943 р. В. Івахів безпосередньо бере участь у нормуванні діяльності військової референтури ОУН, розпочинає процес творення великих формувань УПА та призначає відповідних командирів.

– У квітні 1943 р. у переговорах з командуючим УПА "Поліська Січ" отаманом Т. Боровцем – "Бульбою" В. Івахів укладає угоду, результатом якої стало прийняття збройними формуваннями ОУН-СД назви УПА.

– Від часу постанови УПА ("рання весна 1943 р."), орієнтовно до дня загибелі 13 травня 1943 р. В. Івахів виконує обов'язки командира УПА.

На завершення, однозначний висновок про першість Василя Івахіва в командуванні УПА дає наказ №0552 (від 14 жовтня 1952 р.) Головного Командира УПА "В. Ковалю" (В. Кук), у якому серед інших полеглих організаторів УПА зазначений: "к-р Сом – Василь Івахів, перший командир і військовий вишкільник відділів УПА-Північ"²⁷. Згаданий наказ останній з виявлених наказів УПА. Виходячи з військової субординації, останній наказ в армії єдино правильний і виконується. Це разом з поданою вище інформацією дає підстави для перегляду вже усталеного стереотипу про першого командира УПА.

²⁶ *Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля, 1943–1944.*

²⁷ *ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 286.*